

ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

В статті розглядаються питання про момент визнання особи потерпілою від злочину, а також містяться пропозиції щодо реалізації прав потерпілих на відшкодування шкоди.

The issues of recognition of person as a victim of crime are explored and the proposals for realisation of the right of victim for compensation are given in the article.

Ключові слова:
потерпілий,
захист,
відшкодування шкоди

О. П. Кучинська,
кандидат юридичних наук,
доцент, проректор Академії
адвокатури України

Конституція України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним зобов'язанням держави. Реалізація цих та інших конституційних положень у кримінальному процесі пов'язана з необхідністю не тільки вдосконалення діяльності слідчих органів, прокуратури, суду, адвокатури, але й розширення та послідовної реалізації процесуальних прав учасників процесу, в тому числі і тих, які постраждали від злочинів.

Перш за все слід звернути увагу як на недостатню розробку правового статусу потерпілого, що ставить його в нерівне становище з обвинуваченим, так і на недостатню реалізацію вже закріплених в законах прав потерпілих. Метою державної політики у боротьбі із злочинністю повинен бути захист «жертв злочинів», а судово-правової реформи, відповідно, — реальний захист особи від злочинних посягань. Водночас ні законодавчі, ні виконавчі органи влади не виявляють, всупереч своїм конституційним обов'язкам, інтересу до захисту осіб, що стали жертвами злочинів чи зловживань. Тому виникає гостра необхідність у таких змінах кримінально-процесуального законодавства, за яких центровим процесуальним учасником була б жертва злочину.

Вважаю, що судово-правова реформа не буде завершеною, поки не будуть вирішені проблемні питання реального захисту прав потерпілих в кримінальному процесі. Для цього, в першу чергу, необхідно:

- чітко визначити поняття потерпілого;
- забезпечити його рівними правами з обвинуваченим (підозрюваним, підсудним, виправданим);
- визначити на законодавчому рівні момент визнання особи потерпілою;
- реалізувати право потерпілого на реальне відшкодування шкоди, завданої злочинцем.

Як правильно зазначає професор О. Р. Михайленко, потерпілий є «...однією із багаточисельних та значущих фігур в силу свого процесуального становища» [1, 321]. У відповідності з кримінально-процесуальним законодавством він наділений рядом прав: подавати докази; заявляти клопотання; ознайомлюватися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення досудового слідства, а у справах, в яких досудове слідство не провадилося, — після призначення справи до судового розгляду; брати участь у судовому розгляді; заявляти відводи; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду,

а також подавати скарги на вироки або ухвали суду, а за наявності відповідних підстав – клопотання на забезпечення безпеки. Крім того, у визначених законом випадках потерпілий має право особисто або через свого представника підтримувати обвинувачення, брати участь у судових дебатах.

Але слід констатувати, що визначені на законодавчому рівні права не є в повній мірі ефективними. Головна проблема полягає в тому, що всі ці права у потерпілого виникають досить пізно, лише з моменту, коли дізнавач, слідчий, прокурор чи суддя винесуть постанову про визнання особи потерпілою. До того часу, поки не винесено такої постанови, особа, потерпіла від злочину, залишається безправною. Протягом якого строку після скоєння злочину постраждала від нього особа повинна визнаватися потерпілою, в законі не визначено. В період між моментом вчинення щодо особи злочину чи протиправних діянь, якими заподіяно шкоду, і моментом визнання особи потерпілою ця особа залишається заявником, а процесуальний статус заявника в кримінально-процесуальному законодавстві не визначається. Така особа не має права одержувати інформацію про розгляд поданої заяви, результати перевірок, слідства, подавати докази тощо.

Вважаю, що потерпілою (відповідно, цивільним позивачем) особу слід визнавати окремою постановою одночасно з винесенням постанови про порушення кримінальної справи.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство головним чином спрямоване на забезпечення розслідування злочинів та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб. Саме така правова позиція зумовила детальне регулювання прав обвинуваченого (підозрюваного, підсудного), що є виправданим. Проте неможливо миритися з тим, що інтереси осіб, які постраждали від злочину, захищені законом менш повно.

Перш за все треба звернути увагу на явно недостатню розробку правового статусу потерпілого, що ставить його в нерівне становище з обвинуваченим. Це впливає з диспропорції обсягу прав потерпілого і обвинуваченого (у першого він значно менший), з регламентації процесуальної процедури щодо потерпілого (в ряді випадків вона є не деталізованою). Потерпілому найперше слід надати права ознайомлюватися з:

- постановою про відмову в порушенні кримінальної справи та усіма матеріалами перевірки заяв та повідомлень;
- постановою про зупинення провадження по кримінальній справі;
- матеріалами закритої кримінальної справи.

Професор В. Т. Маляренко підкреслює надзвичайно гостру проблему, яка постала перед правосуддям із введенням інституту відмови прокурора від підтримання державного обвинувачен-

ня [2, 17]. В існуючій судовій практиці в разі відмови прокурора від державного обвинувачення в судовому засіданні потерпілий залишається без будь-якої юридичної допомоги, або він повинен за свої кошти наймати адвоката (який буде представником по справі). Тобто потерпілий залишається один на один з захистом обвинуваченого і стає потерпілим не лише від злочину, а й від законодавства, яке не гарантує йому право мати представника (адвоката). Тому необхідно внести зміни до законодавства, зазначивши, що в разі відмови прокурора від державного обвинувачення в суді потерпілому надається безоплатна юридична допомога, а в разі необхідності потерпілий забезпечується представником (адвокатом) за рахунок держави.

З моменту порушення кримінальної справи відносно підозрюваного або з моменту його затримання, а також з моменту притягнення особи як обвинуваченого ці учасники кримінального судочинства мають право на надання їм (у визначених законом випадках) юридичної допомоги за рахунок держави (ст. 45 КПК України). При цьому Кримінально-процесуальний кодекс України не передбачає випадків забезпечення потерпілих юридичною допомогою за рахунок держави. Очевидно, такими випадками можуть бути:

- відмова від обвинувачення державного обвинувача (захисник (представник) надається за бажанням потерпілого);
- потерпілий є неповнолітнім (з моменту вчинення щодо нього діяння);
- потерпілий має фізичні або психічні вади, які не дозволяють йому в достатній мірі здійснювати захист своїх прав;
- потерпілий не володіє мовою, якою ведеться судочинство;
- по справах про умисні вбивства.

Ще одна гостра проблема в кримінальному судочинстві, на якій не можна не зупинитися, – реальне виконання судових рішень про відшкодування матеріальної та компенсацію моральної шкоди. В. Т. Маляренко звертає увагу на те, що в стадії виконання судових рішень зведена нанівець така засада судочинства, як змагальність, оскільки потерпілий майже повністю ігнорується [2, 22]. Права потерпілого, в тому числі й дії, які вчиняють органи дізнання, слідства, прокуратури, суду щодо відшкодування шкоди, завданої потерпілому злочинцем, регулюються як кримінальним, так і цивільним законодавством. Однак викликає стурбованість реальна реалізація закріплених на законодавчому рівні прав потерпілих на відшкодування шкоди. В результаті недосконалого механізму забезпечення відшкодування шкоди потерпілі нерідко зовсім не одержують суми, які визначені вирокіом суду до відшкодування. Це трапляється і тоді, коли з засудженого до позбавлення волі, який до того ж не має

постійних доходів (а з них можливі й інші відрахування, наприклад, аліменти), потерпілому надходять мізерні суми, а іноді, у зв'язку із смертю винного, потерпілий взагалі не одержує ніяких коштів на відшкодування завданої йому шкоди.

Існує також проблема, пов'язана з тим, що багато злочинів залишаються нерозкритими. Рівень розкриття корисливо-насильницьких злочинів на фоні щорічного збільшення числа злочинів складає близько 60 % [3]. При цьому відшкодування шкоди відбувається лише за наявності вироку суду, що набрав законної сили. Таким чином, потерпілий не може розраховувати на відшкодування шкоди, завданої злочинцем, в разі, коли злочинець не притягнений до кримінальної відповідальності. Отже, більше третини потерпілих позбавлені можливості на відшкодування шкоди, оскільки винуваті у вчиненні злочинів особи не встановлені. Але ж потерпілим від такої «статистики» не легше, адже відшкодування шкоди, завданої злочинцями – прямий обов'язок держави, закріплений на законодавчому рівні.

Висловлюю переконання, що існують шляхи подолання цієї проблеми. По-перше, проблему реального відшкодування шкоди, завданої потерпілим злочинцями, може вирішити створення державного грошового Фонду. Ще в 1996 році в дисертаційному дослідженні (на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук) «Реалізація прав потерпілого в кримінальному процесі України» мною була сформульована концепція створення Фонду та внесені пропозиції щодо механізму його дії. Пропозиції були направлені до робочої групи Кабінету Міністрів України з розробки нового Кримінально-процесуального кодексу України. Було отримано відповідь, що пропозиції є слушними і такими, що будуть враховані при розробці нового Кримінально-процесуального Кодексу. З того часу минуло понад 10 років, але, на жаль, в Україні не прийнято нового Кримінально-процесуального кодексу, та й Фонду теж не створено, хоча створенню Фонду відсутність нового КПК України ніяк не заважає.

Розробляючи концепцію створення та механізм дії Фонду, я звернулася до досвіду держав, в яких такі фонди давно і успішно діють, наприклад: Австрія, Велика Британія, Німеччина, США, Франція, Японія. Зокрема, у США за останні чотири десятиліття створено стійку систему допомоги жертвам злочинів (до речі, не лише фі-

нансової, а й моральної, психологічної допомоги). Перші організації з надання такої допомоги були створені на засадах громадської ініціативи, потім при Міністерстві юстиції був створений Департамент допомоги жертвам злочинів.

Уповноважений з прав людини в Російській Федерації Володимир Лукін у Спеціальній доповіді «Проблеми захисту прав потерпілих від злочинів» з метою ефективного захисту всього комплексу прав потерпілих вніс конкретні дійові пропозиції, серед яких є ті, що стосуються й відшкодування шкоди. Ось деякі з них: доповнити Федеральний закон «О бюджетной классификации Российской Федерации» нормами про відшкодування шкоди жертвам від злочинів; внести в Бюджетний кодекс Російської Федерації норму про створення фонду захисту жертв злочинів, а також порядок його функціонування та механізм здійснення компенсаційних виплат [4].

В разі створення в Україні Фонду по відшкодуванню шкоди, завданої потерпілим злочинцями, джерелами фінансування можуть бути:

- суми, стягнені з особи, яка заподіяла шкоду;
- відрахування з державного бюджету частини тих сум, які одержані: від використання праці засуджених, від реалізації конфіскованого майна, в результаті стягнення штрафів за кримінальні злочини та адміністративні правопорушення;
- внески підприємств (всіх форм власності), організацій, добродійних товариств і громадян;
- частина сум, одержаних митними органами від реалізації вилучених товарів, що незаконно переміщаються через кордон.

Звичайно, такий перелік не є вичерпним. Вважаю, що за своїми функціями і завданнями Фонд близький до системи органів соціального захисту. Тому слід створити в Міністерстві праці і соціальної політики Управління соціального захисту жертв злочинів, яке й розпочне роботу по організації Фонду. Відповідні структурні підрозділи необхідно утворити в обласних управліннях (відділах) соціального захисту. Як варіант – такий Фонд може бути створений при Міністерстві юстиції України.

Викладені в цій статті пропозиції щодо гарантій реалізації прав потерпілих від злочинів відповідають вимогам міжнародно-правових норм у галузі захисту прав людини і гострим потребам сьогодення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Михайленко А. Р. Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан. – К.: Юринком Интер, 1999.
2. Малайренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : теорія, історія і практика: Автореф.дис. ... докт. юрид. наук. – Х., 2005.
3. Аргумент-Форум: www.sq.com.ua/forum/showthread.php?p=20926-34k
4. Специальный доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации В. Лукина «Проблемы защиты прав потерпевших от преступлений» //Российская газета. Федеральный выпуск. – 2008. – № 4676. – 4 июня.